

Levétel a keresztről

Teréz könyve V.

A terhesség megszakítása nehéz műtétet jelentett, hiszen a magzat már fejlett volt, és Harmat Vera, aki aggódó nővérként állt Teréz mellett, annyira rosszul lett, hogy ki kellett vezetni a kórházi folyosóra. Az abortusznak megvoltak a későbbi következményei is, mert a sok nedv, amelynek az újszülöttet kellett volna táplálnia, felduzzadt az anyaságra készülő szervezetben, savként marta az idegeket, és Teréz minduntalan könnyezett: elég volt egy futó emlék, egy-egy illat, egy gyermeki hang vagy kacaj, s már elködösödött előtte a világ.

Hónapokig lábadozott elzárkózva a lakásában, s talán jó is volt, hogy sok mindenen kívül rekedt, mert épp ekkoriban tartóztatták le a bátyját, és a katonai törvényszék többedmagával nyolc évi börtönnel sújtotta államellenes szervezkedés vádjával. Hogy valójában mi is történt, arról csak később értesült Teréz: egy nagyzási hóborttól üzött ember, Kerelő András, akinek a háború előtt nyomdája volt Biharváron, ellenzéki lapot akart indítani, és az első szám tükrét már el is készítette, anélkül hogy a számításba vett munkatársakkal beszélt volna; így került a laptervbe Vecserda József *Erkölc és etika* című tárcája is, s a választásban bizonyára része volt a védőügyvéd hírnevének s utóbbi sikereinek.

Az összeműködés oly nyilvánvalónak tűnt, hogy alig lehetett védekezni ellene; a letartóztatásokat órák alatt végre kellett hajtani s az eljárást meggyorsítani, még ha nem volt is elégséges bizonyíték, mert Biharváron túl fegyverek ropogtak, ismeretlen erők szabadultak el, s úgy látszott, hogy a lapcsináló kezdeményezése összefügg mindazzal, ami odaát a határ mögött történik. Hiába bizonygatta Vecserda védője s a többié is, hogy sem papír, sem nyomdagép, sem helyiség nem volt biztosítva Kerelő számára, s hogy még ötezer lej tőkével sem rendelkezett, s hiába állította, hogy védence nem ismerte a fővádlót, mert utasítás érkezett, hogy példásan le kell sújtani

minden gyanús ellenforradalmi elemre, s már arról is suttoztak, hogy a büntetéseket előre kiszabták és borítékban küldték le...

A bíró valóban unottan, már-már közönyösen hallgatta a védőbeszégeket, mint aki tudja, hogy semmit sem adhat hozzá és semmit sem vehet el abból, amit felettese előírtak. Még akkor is lassan és merengve pislogott, amikor Kerelő erősítgetni kezdte, hogy igenis beszélt Vecserdával egy tárgyalás szünetében, és a doktor úr, miután érdeklődött a születő lap iránt, elkötelezte magát a tárca megírására. Mindezt a fővádott a mártír megrendült bizonyosságával mondta, bántóan kék és merev szeme ezekben a pillanatokban valósággal izzott az átéléstől, s bizonyára már ő maga sem tudta, hogy mennyi az igazság az állításaiból, s mennyi a kényszerű és hamis vallomás, amelyet beléidegzett a megfélemlítés. Csupán akkor gyámoltalanodott el s vetette föl meglepődve hosszúkás, simára borotvált fejét, amikor kihírdették az életfogytiglani ítéletet. Apostolian egymásba kulcsolt ujjai szétváltak, nem is tudta, mit mondjon az utolsó szó jogán, és rogyant-félszegen nézett körül, mintha a többi vádlottól várná a döntést. Társai azonban némán és megrendületen álltak Kerelő közelében, aki ártatlanul a legsötétebb sötétségbe rántotta le őket. Végül a fővádott, mint aki e nehéz percben meglelte a legmegfelelőbb szavakat, amelyek szelidségről, megbocsátásról, elhivatottságról és magasztosságról tesznek tanúságot, hebegve így szólt:

– Én... én, kérem, még csak azt akarom mondani, hogy... hogy köszönettel tartozom a keresztényi bánásmódot... Elmondhatom, hogy egy ujjal sem bántottak, egy hajam szála sem görbült meg a vizsgálati fogság alatt... És bőséges reggelit, ebédet kaptam... Igaz szívből mondom, hogy urasán bántak velünk az elvtársak...

Nyílt tárgyalást tartottak, egy szűk és árnyékos udvarról nyíló teremben, a kaszárnyák mögött, de csak vagy harmincan fértek el a padokban, azokat is aszerint engedte be az őrséget teljesítő belügyis hadnagy, hogy kik nyújtották feléje a személyazonossági igazolványukat tolakodóbban a vádlottak rokonai, ismerősei közül. Legtöbben nem Kerelő viselkedésére voltak kíváncsiak, hanem a kedvelt jogásztól vártak csillogó szavakat, amelyekkel

sikerül majd bebizonyítania ártatlanságát s azt is, hogy megrendezett perről van szó, s hogy valójában csak a háborodott elméjű fővádlottra sikerül rábizonyítani a bűnösséget: a többi, Vecserdával együtt, csupán statisztika, akinek azért kell bűnhódnia, hogy úgy tűnjék, mintha egy tudatos és átfogó szervezkedésről lett volna szó, nem pedig egy beteg, megszállott ember vállalkozásáról. Teréz bátyja azonban tudta, hogy immár semmit sem enyhíthet az előre kiszabott büntetésen, és inkább a hallgatást választotta volna, de valami belső kényszer biztatta, kötelezte, és végül így szólt:

– Tisztelt bíróság!... Tudom, hogy nincs az a meghatározó szó, amellyel elérhetném, hogy önök akár csak egy percet is elengedjenek a kiszabott büntetésből. Ennek egyik oka az, hogy nem önök ítélték el bennünket, és éppúgy ki vannak szolgáltatva a helyzet kényszerűségének, mint mi. A vádlottak jó része törvénysértés áldozata, közöttük én is, noha sosem tápláltam ellenséges érzelmeket az új államrend iránt, sőt ellenkezőleg: szóban és tetteben a népi hatalom híve voltam és vagyok, még e súlyos ítélet után is. Ugyanakkor mint az igazság hivatásos, de most rabruhába öltöztetett védője, kijelentem: a népi hatalom népi törvényességet jelent, és e törvényesség szigorú ellenőrzését és betartását. Épp ezért hiszek benne, hogy azok, akik ezt a törvényességet megszegték, akik a nép fogalma mögé bújva visszaélnék hatalmukkal, épp a nép előtt fognak felelni súlyos vétségükért!

A bíró az ő szavai iránt sem mutatott érdeklődést, csupán akkor pillantott rá komor-mérlegelőn, amikor Vecserda azt mondta, hogy a büntetéseket nem itt szabták ki, és a területi ügyészség kényszerhelyzetben cselekedett; de utána ismét állára kulcsolta az ujjait, mint aki ennek az állításnak az igazságában is megnyugszik, és a tekintete ismét olyan lett, akár egy perccel' azelőtt. Végül a tárgyalást berekesztették, és a fürgébb és tapasztaltabb hozzátartozók előresiettek, hogy a folyosón utolszor még közelről láthassák a rabruhába öltöztetett, elítélteket, ahogy vonszolják otromba bakancsaikat, kopaszágukban és kiszolgáltatottságukban szégyenkező meg-

hunyászkodással, amely lemossa arcukról az értelem fényét, hogy máris csak egyetlen dologra élezze ki az ösztönüket: az életben maradásra.

Eltelt egy év, kettő, három... És Teréz még nem tudott semmit a bátyjáról. Csak annyit sejtett, hogy valahol él, *valahol*, amely a maga bizonytalanságában is egy létező s a valóságban bizonyára pontosan körülhatárolható hely; fölötte is ég van, körülötte is emberek vannak, de vajon miféle ég s miféle emberek?... Nem vetették sötét tömlőcbe, hogy csak a komor mennyezet nehezüljön rá, nem éhezik, nem szomjazik, nem szenved el védtelenül mindennap az ütlegetet?... Vajon nem vár tőle meleg ruhát, ha csak egy sapkát, egy sálát is?... Nem lesi, hogy mikor hoznak neki is csomagot, mint a többieknek, hogy aztán csalódottan és könnyezve újra és újra lemondjon arról, hogy bármiféle üzenetet kapjon?... S ha mindez így van, vajon nem ő, Teréz a hibás, mert nem próbálkozott meg mindenféle lehetőséggel, nem sírt, nem kunyerált, hogy legalább a börtön helyét megtudja, ahol fogva tartják, s pár szót válthasson vele?...

Az elején ez volt a legelviselhetlenebb: ez a bűntudat, amellyel önmagát okolta Jóska szenvedéséért, s valahányszor belemart a fájdalom, látta a bátyját sápadtan, fején a kerek és lapos rabsapkával, amely úgy ül megnőtt és elvékonyodott fülén, mint két ág között. Lassanként azonban megüledett benne a fájdalom, a testvér elképzelt szenvedései már nem gyötörték annyira, csak tompa és egyöntetű szomorúságot érzett. Közben aggasztó változások történtek benne: már csak altatókkal tudott aludni, néha beszélt magában, pörölt valakivel, már alig adott valamit a külsejére, észre sem vette, hogy a köpenyét fölcsapta sárral, hogy a haja ki van bomolva, vagy hogy a harisnyáján lefutott a szem. A szerkesztőségben hallgatott, mint aki már nem lát semmit abból, ami körülötte történik, a kéziratokon megszapordtak a gépelési hibák, és Sebes egy reggel különös és kissé csúfondáros fürkészség után, mosolyogva és letegezve őt, azt kérdezte:

– Mondd, kicsim: nem volna jobb, ha betegnyugdíjba mennél?

Ettől megijedt, igyekezett pontos lenni a munkájában, már azt is aggályoskodón kérdezte, amit értett, nehogy hibázzon; ekkor azonban azt tapasztalta, hogy összevetnek a háta mögött, s pár napig még szótlanabban ült az írógépnél. Túl sok volt a csapásból, semhoggy gyöngé természetével nyom nélkül el tudta volna viselni, és egy idő után ismét újfajta gyötrő képzelet támadt: Jóska azért fog elpusztulni, ha még életben van, mert ő cserben hagyta, mert már órák telnek el úgy, hogy rá sem gondol; akire pedig nem gondolnak, akit elfelejtnek, az előbb-utóbb elpusztul. Bárhoggy erőlködött is azonban, a régi fájdalmat nem tudta fölébreszteni és részévé tenni életének, mint régebb, s ekkor egyik napról a másikra elhitette magával, hoggy a picit valójában megszülte már rég, talán tíz évvel azelőtt: kislány volt, mindjárt meg is kereszteltette, mégpedig Orsolyának, és rózsaszín masnit kötött a zörgőjére; a csöppség gögicsélt, olykor sikongva hadonászott örömeiben, föl-földobta magát a mózeskosárban, csöppnyi arca vörös volt a boldog igyekvéstől... Sajnos azonban hozzá sem volt szerencséje, éppúgy mint az édesapjához, édesanyjához, a testvéréhez, a házasságához, egyszóval az egész életéhez, mert Orsóka, ahoggy a kislányt becézte, tízhónapos korában fürdetés közben meghült, tüdőgyulladást kapott, és meghalt... Már nem emlékezett rá, hoggy fehér gyászkocsi vitte-e ki a parányi koporsót a temetőbe, vagy ő maga cipelte az ölében, de ennek a mesterségesen megteremtett gyásznak az árnyékában ismét föltűnt Jóska a maga fölrázó elesttségében, s mert ő épp erre törekedett, ismét úgy tudott szenvedni miatta, mint az első hónapokban...

Vergődésének ebben a szakaszában még történt valami: az öreg költőt, Bojtár Emődöt, akit a bátyjával együtt ítétek el, szabadon bocsátották, és Teréz hírt kapott róla, hoggy a kegyelemben részesült poéta hosszú időn át együtt raboskodott az ő bátyjával. Kért néhány napi szabadságot, leutazott Biharvárra, és meg akarta keresni őt, de nem tudott beszélni vele. Az öreg nappal bezárkózott, esténként pedig a külnegyedi utcákat rőtta fáradhatatlanul, és a feje, mint a mészbe mártott meszelő hátrabillent vékony és hámlott bőrű nyakán. Sértett önértében kerülte az emberek pillantását, valósággal meg-

vetette őket, de óvakodott is tőlük. Rohanás közben néha mégis megállt, maga elé meredt, mint aki ismét és újra meghökkent valamin, utána legyintett, és még szaporábban folytatta útját. Ezt a szokását később azzal magyarázták, hogy minduntalan eszébe jutott a vers, amelyet a háborodott „lapcsináló” az ő tudtán kívül tördelt be a tükörbe, s amelyet ő még 1933-ban írt, a nagy válság idején:

*Jaj, jaj, a halál országa ez itt.
Aki életet akar, meneküljön;
A szent Isten haragborával
A jelenés angyala már jön...*

Ezekre a sorokra gondolt, s attól félt, ha nem rázza ki őket az emlékezetéből, ismét letartóztatják és elítélik. Teréz bekopogtatott hozzá, az öreg az ismétlődő zörgetésre eléjött, de miután ingerülten kidugta a fejét, anélkül hogy bármit is kérdezett volna, rögtön vissza is húzta az ajtóreszből. Teréz később az utcán igyekezett találkozni vele, de valahányszor a közelébe ért esti kószálásai közben, megtorpant, elakadt a hangja, s két-három kísérlés után Bojtár már riadtan ismerte fel, és menekülni kezdett előle, mert biztos volt benne, hogy rá van állítva. Később, ahányszor visszagondolt ezekre a jelenetekre, Teréz el sem tudta képzelni, mi történt volna, ha a véletlen nem segít rajta; egyik reggel ugyanis, miközben ismét a költő folyóparti lakása körül leskelődött, a vörös téglafalú egyemeletes ház felső ablakait figyelgetve, Petrán Balázs, a festő jött feléje, hátán képekkel, vásznakkal megrakott állvánnyal. Annak idején, mikor Jóska hazatért Focșani-ból, többször ellátogatott hozzájuk, hiszen fogolytársak voltak, és érdekes és mulattató történeteket mesélt azokról az évekről; bölcsesség és népi humor virult ki minden szavából; mihelyt Teréz felismerte őt, elpanaszolta, hogy miről van szó, hogy mily tehetetlen, és Petrán kevés gondolkodás titán azt mondta:

– Nekem régi jó ismerősöm Bojtár Emőd: épp akkor kezdtem volt bele egy arcképébe, mikor letartóztaták; de higgye el, amióta kijött, én magam sem merem

zaklatni; gyanakvó lett, azt is mondhatnám, elvadult, s nem tudom, hogyan közeledjem hozzá.

Teréz könnyezve szorítgatta apró zsebkendőjét a szá-lához, nem válaszolt semmit; a festőtől várta a megol-dást, és Petrán kevés gyötrődés után azt mondta neki:

– Igazság szerint már rég készülök próbát termi ezen a szerencsétlenül, hátha most sikerül; húzódjék be oda egy parti fa alá, és csak akkor jöjjön majd elő, ha intek!

S amíg Teréz elrejtőzött, ő letette a festőállványt, ter-hét beállította a kapu alá, s döngő léptekkel járkálni kez-dett a költő ablaka alatt; egy idő után az öreg félrehúzta a függönyt, majd az ablakot is kinyitotta és lekiáltott:

– Mit kerülgeted a házam, te szaros?!... Félsz fel-jönni?!...

A festő elmosolyodott, megkönnyebbülve ismét a há-tára, vette a festőállványt, s felment Bojtárhoz; jó tíz perc múlva pedig visszajött, és karon fogva fölvezette Terézt a költőhöz; de a lépcsőn suttogva intett, hogy ne faggatózzék, ne kérdezzon tőle semmit, várja ki, amíg a szerencsétlen önmagától rátér a börtönévekre, és hírt ad Jóskáról. Az öreg poéta restelkedve pillantott a belépő hölgyre, már szégyellte, hogy rabtársának a hűgára is gyanakodott, és miközben kerülte Teréz tekintetét, arról panaszkodott, hogy micsoda csapás érte őt: hiába igye-kezett elrejtőzni, hiába zárt be ajtót s ablakot, hiába ragaszkodott tíz körömmel hozzá, hogy minden a helyén maradjon, mert a tegnap este a nővére valósággal betört ide, tolvajkulccsal nyitotta ki a zárat, és nagytakarítást csinált – nagytakarítást!, amelyet ő, Bojtár Emőd már a fogság előtt is gyűlölt; Emese mindent leporolt, sorba rakott, elrendezett alak és nagyság szerint, még a köny-veket is, úgy hogy ő most már egészen idegen itt, olyannyira, hogy azt sem tudja, hol tölti majd az éjsza-kát; de nem ez a legnagyobb csapás rajta, hanem annak a remekműnek a pusztulása, amelyet hetek óta csodált... Egy karéj penészes kenyérből virult ki amott a szöglet-ben az asztalka fölött egy vékony és színes szálakból szőtt hatalmas virág; egy tünemény, amely rögtön pompázni kezdett a reá eső legkeskenyebb fénysugártól is, s a lét minden árnyalatát kifejezte, nagyobb összefüggésben és csodálatosabban, mint bármely mai vagy tegnapi fest-

mény... A nővére azonban durván és könnyelműen le-
tépte és eltüntette azt a látomásos virágot, talán gon-
dolni sem gondolta abban a pillanatban, hogy neki Mona
Lisa képénél is megnyugtatóbb látványt jelentett addig
a magasabbrendű jelentéssé átváltozott kenyér és a fény
káprázatos szövetsége, hogy órákig tudott ülni vele szem-
ben, és csak nézte, nézte...

Mindezeket síró hangon, gyötrődve mondta el, s csak
akkor pillantott aggódva Terézre, amikor Mona Lisát
említette, s hogy túljusson a zavarán, mindjárt utána só-
hajtott és azt mondta:

– Szegény Jóska!... Ő még nálam is ártatlanabban
bukott le, hiszen egy sort sem vetett papírra abból, amiért
elítélték, és még csak nem is álmodott semmiféle lapról...

Gyűrődött arcának ráncaiban és tekintetében szen-
vedő mosoly bujkált, de hosszúka s középütt nyeregsze-
rűen besüppedt csupasz fejével mégis komikusan hatott, miközben
beszélt:

– Eleinte össze voltunk zárva mindenféle bűnözővel,
és sosem felejttem el, hogy Jóskát valami vasgárdisták
meg akarták verni, mert marxista szemináriumot tartott
egy csoportnak...

Ijedten szétnézett, elhallgatott, és többé egy szót sem
szólt a börtönélményekről.

Teréznek sokáig kellett járnia hozzá, mindennap belo-
pakodnia a kapu alá, onnan fel az emeletre, a beteg
ember utasításai szerint óvatosan lenyomnia a kilincset,
hogy aztán a házigazda integetése, rémült szemforgatása
közben belépjen és helyet foglaljon. Bojtár még sokáig
forgolódott körülötte, s a hosszas és titkolózó előkészület
után végül hadarva elmondott egy-egy történetecskét a
letartóztatás utáni időkből meg a börtönévekből, s Teréz-
nek ezekből kellett fölépítenie Jóska kálváriájának fekete
kövekkel szegélyezett útját Biharvártól több fogházon át
Zsolováig.

– És ott mi történt vele? – kérdezte, amikor a költő
elhallgatott és makacsul összeszorította az ajkát. – Az
Istenre kérem, ne hallgasson el egy szót sem... Meghalt
a bátyám?!...

De Bojtárra épp ellenkezően hatott a rimánkodás;
ültéből hirtelen fölugrott, és körberohant a szobában:

– Mit óhajt még egy összetört öregembertől?!... Ezt a megmentett hitvány életemet is irigyli?!... Most már látom, hogy milyen veszélyes informátort küldött rám a festő!... Az ő ördögi munkájának köszönhetem, hogy mindent kifecsegtem!...

És a sarokba lerogyva, arcát a tenyerébe temette s hangosan felnyögött; Teréz ebből mindent megértett, és magára hagyta őt.

Édesanyja, édesapja után most már egyetlen testvérét is elvesztette, házassága a legcsúfosabb kálvária volt, amit egy nő egy férfi mellett végigszenvedett, s még azt a kis életet is ki kellett tépnie magából, amelyben szeretett volna megfogózni... S ha visszatekint a sorsára, úgy látja, mintha csak fejfák sorakoznának mögötte, s valóban nincs többé min elmélkednie, csak a halálon... Mert mi az élet értelme, és mi a *boldogság*, amelyben neki legfőbb gyermekkorában ha volt része néhány évig, bár már akkor is sokféle bánatalom és csalódás érte... Egyszer azt olvasta, hogy az élet célja túl van az élvezeteken és a szenvedésen, de talán csak rajtuk áthaladva érhető el; és azt is olvasta, sőt még az emlékkönyvébe is beírta, hogy az élvezet és a szenvedés váltakozása az élet ritmusa, akár a ki- és belégzés, s aki a célját az élvezetekben és a szenvedés elkerülésében látja, az elveszíti a rajtuk átvezető utat... Hogy érdekelte akkoriban az élet titka, sokféle rejtélye, meglepetése, s hogy szeretett volna később is csöndesen, szerényen s meglepődötten élni... Hol törekedett ő bármiféle élvezetre is?... Épp ellenkezőleg, lassanként mindenről lemondott, mert hitt benne, hogy az élet, még ha olykor gyötrelmes is, olyan érték, amelynél magasabbrendű nincsen; de akkoriban még nem sejtette, hogy létezhetik az övéhez hasonló sors... Mi kötheti még őt ehhez az élethez, vagy akár csak önmagához is?... Talán nincs is miért gondolkoznia ezen, nincs miért csálnia magát – az ő egyetlen feladata az, amire egyre erősebb indítékot érez: hogy minél hamarabb kövesse a szüleit és testvérét, s ha létezik más élet is a földi életen kívül, akkor legalább abban igyekezzék meglelni mellettük a maga jószágával és türelmével kiérdemelt szerény helyet... A haláltól pedig féljen az, akitől elvesz valamit;

őneki azonban már csak adhat, mert tőle az élet már mindent elvett...

Még nem tudta, hogyan végez magával, mert maga az elhatározás most fontosabb volt ennél. Egy este aztán, amikor már száz luminált sikerült összegyűjtenie, odakészítette az éjjeliszekrényre egy üveg ásványvízzel, elővette a családi képeket, és az ágyba bújva még el is mosolyodott: íme, bármilyen gyötrelmes is egyeseknek az élet, s bármennyire átkozzák a szenvedők, mégis el kell ismerniök, hogy valami csodálatosat alkotott az örök törvény: csupán egyetlen bejáratot adott az élethez, de számtalan kijáratot, mintha raboskodásunk ellenére mégis szabad téren őrizne bennünket a természet... Ettől a gondolattól egyszerre úgy érezte, mintha illatos rétekről fújna felé a szél, s a mellére fektetve nézegetni kezdte az egyik legrégebb családi felvételt: mamát, a földig érő hosszú fekete szoknyájában, aggódó tekintetével, mintha azt a pénzt is sajnálná, amit „könnyelmű” férje Iszspásznak, az asszonypataki fényképésznek fizet a képért; aztán édesapján időzött el a tekintete, aki a zsebórája láncát is kedélyes-kihívón akasztotta a hüvelykujjára a mellényzseb fölött, miközben a másik kézben szorongatott fehér kesztyű egyik ága elvált a többitől, oly valóságosan megnyúlva fityegett alá, mint egy elvékonyult tőgy, s mama, valahányszor eléje került ez a felvétel, mindig elvörösödött és félrefordult kínjában, hogy lám, még a fényképész előtt sem tudott úgy megállni az ő embere, hogy ne váljék kacagássá... Végül Jósát nézte, rövidnadrágos, fekete zsinóros öltönyében, kísérettségi után, s kereste arcán az eljövendő tragédiák sejtelmét; de csak koravén szigort és kíváncsiságot látott rajta, azt a törekvést és értelmet, amely később egyéniséggé tette, s talán a legmagasabbra emelhetné volna, ha másként alakul a sorsa... Még nem vette be a tablettákat, de már is könnyű kábulatot érzett, s mikor lehunyta a szemét, távoli gyepes sírt látott, egy süppedt hantot az éjszakai elhagyatottságban; a gizgazzal benőtt sír végében nem állt fejfá, de mögötte nyirkosán és omlatagon meredezett a börtön fala, amilyennek hallomásból elképzelte... És ekkor hirtelen kinyújtotta a kezét, s később úgy em-

lékezett rá, hogy sikoltott is, aztán kiugrott az ágyból, a fürdőszobába szaladt, és a tablettákat beleszórta a vécé-kagylóba, mielőtt még bármit is elkövethetne magával...

Ettől kezdve egyre erősödött benne, s később már rögeszmévé vált az a gondolat, hogy mielőtt véget vetne az életének, kötelessége egy helyre összegyűjteni a családot, egymás mellé helyezni a szétszórt csontokat, s eddigi élete, minden szenvedése csupán előzménye volt valami nagy cselekedetnek, irgalmas tettek. Lehet, hogy már régóta magán hordja, sőt olykor érezte is ezt az elhivatottságot, s ez adott neki erőt, hogy még ama férfi mellett, a szolgálat házában is türelmes és megbocsátó legyen; annak a hite tette alázatossá, hogy vár rá valami feladat, amelynek értelme és célja csak később fog megvilágosodni benne... Esténként, elalvás előtt újra meg újra látta azt a sírt a holdfény kéneszöld derengésében, mint Victor Hugó *Ecce* című képén, amelyet oly sokszor nézegetett lánykorában borzongva egy romantikus könyv fedelén; naponta készült ahhoz a távoli és ismeretlen temetőhöz, hogy legalább holtában kiszabadítsa bátyját a jeltelenség fogságából, ha már az életét nem tudta megvédeni. Jócskán ősz lett azonban, mire elég erősnek érezte magát az úthoz, s a pénzt is összegyűjtötte. Ekkor azonban, október 18-án vonatra ült, és elindult Zsolova felé. A hatalmas csaláncsákot műanyaggal bélelte ki, és külön egy bőrszatyorba csomagolta, hogy feltűnés nélkül vihesse magával bárhova; csupán az zavarta kissé, hogy a pincében vörös festék érhetett a zsák egyik oldalához, és élénken virított rajta, mint a friss vér...

A késő esti vonatot választotta, s egész éjjel utazott. Nem aludt, nem ivott s nem evett, bántóan önzőnek, kegyeletsértőnek talált volna most mindent, még a táplálkozást is, ami eltereli a figyelmét az ő egyetlen céljáról; fél szemmel az útítársait figyelte, akik két-három állomás után már elpilledtek; arcuk lassan föllazult vagy puffadt lett, szájuk elnyílt, és leteperten, a fáradtságuk kiszolgáltatottan szortyogtak. Mihelyt azonban a szerelvény megállt, fölocsúdtak, és a szemüket dörzsölve bambán rámeredtek Terézre, mert megéreztek, hogy ő nem aludt, hiszen friss az arca...

Reggel fél hatkor érkezett meg Bukarestbe. Csak akkor érezte igazán az éjszaka fáradalmát, amikor bőröndjével és a szatyorba csomagolt zsákkal leszállt a vonatról, és elindult kifelé a pályaudvarról. Félreeső kis szállodában bérelt szobát, a vágóhidtér mögött. Már az állomáson Grand Hotel Balcan címen ajánlták neki a hordárok, a legolcsóbb szállodát, de a menedékhely most egyszerűen a Hotel Popular nevet viselte; az egyemeletes, vedlett falú épületben nyikorgó falépcső vezetett fel a szobákhoz, és félő volt, hogy esténként csótányok szaladgálnak a sötétben, mert mindenütt DDT szaga terjengett. Nem a kényelmét féltette Teréz, hanem a biztonságát, s csak most döbönt rá igazában vállalkozásának veszélyeire. Már az is zaklatta, hogy minden lépcsőfordulónál sugarasan nyílt három-négy szoba, ajtójuk egymás mellett volt, s mivel ő egy közbülső szobát kapott, valahányszor a két szélső valamelyikében megforgatták a kulcsot, az volt az érzése, hogy reátörnek és elveszik azt a kevés pénzt is, vagy erőszakot tesznek rajta.

Itt bizonyára gyakran razziáznak! – gondolta később, s ő maga sem tudta, miért, de ettől még inkább megijedt, mintha máris valami súlyos büntetést követelt volna el.

Délután autóbuszra ült, és tizenkilenc kilométert utazott, amíg Zsolovára ért. A katonai fogház pizkossárgán terpeszkedett a helység szélén, mintha egy másik, rejtett, beteg nap hullatná rá a sugarait a borongós őszi hangulatban. Teréz sokáig nem vette le a tekintetét róla, a lélegzete elnehezült, de nem tudott sírni, és mint egy nagy követ, úgy kellett cipelnie a fájdalmát. Hatalmas virágcsokrot vett, ezzel akarta elfödni önmagát is, az érzelmeit is, s csak egy-két esetben bújt elő az eleven kert mögül, hogy a temető iránt érdeklődjék, mintha hantoláshoz érkezett volna vidékről.

S valóban épp temettek, mégpedig egy fiatalasszonyt, aki tejlázban halt meg, amint később értesült róla. Itt szorongott a városka fele a sír körül, s csak azért láthatta a hajlongó ortodox papot, mert az magas volt, mint Keresztelő Szent János a festményeken, s valami kis magaslaton, földkupacon állt, hogy irgalmat és örök békességet könyörgő hangja messzire elszálljon. Három sírásó félrehúzódva a sokaságtól a vörhenyes agyagot

vakargatta a bakancsáról; ők maguk is elnyűttek voltak, és a borostájuk olyan, mint száradt gíz az agyagos talajon. Szerszámaikat egy ecetfának támasztották, melynek egyik ágán a csomóba gyűjtött kötél függött. Teréz odament, és halkán megszólította őket:

– Erőt, egészséget, jó emberek!... Meg tudnák-e mondani, merre van a rabtemető?...

A három sírásó a gyászruhás nőre pillantott, s noha szokva voltak a halál látványához és a fájdalom gyakori kitöréséhez, ez a bágyadt hangú és visszafogott szenvedés, s főként a rabtemető említése, másként visszhangzott bennük, mint azok a panaszló szavak, amelyeket naponta hallottak. Még nézték egy keveset Terézt, utána szinte egyszerre fordultak meg, és egy távolabbi kis lapály felé intettek. Hamar oda lehetett érni, s csupán egy ágyékig érő, vesszőből font kerítés választotta el a rabtemetőt a szomszédos telkektől. Itt-ott szélesen fölpúposodott a föld, mint egy-egy elomlott kurgán, talán tömegsír lehetett még a második világháború előtti időkből; másutt csak besüppedt gödrök vagy gyomtól fölvert, ölnyi kupacok jelezték, hogy alattuk valaki nyugszik. A számártövis, katángkóré és bolhvirág erdejében Teréz még csak nem is sejtette, hogy melyik sír régibb, melyik a frissebb, s kevés keresgélés után – bár voltak pillanatok, amikor valósággal érezte bátyjának közvetlen közelségét – fölriadva, tanácstalanul állt egy helyben. Végül visszaindult a másik temetőbe. Már véget ért a hantolás, az utolsó gyászolók is elszakadtak a fölkoszorúzott sírtól; a hatalmas, lipovánszakállú sírásó, aki elsőként mutatta meg a rabtemetőt, a deszkákat szedegette össze, aztán halkán csengő lapátját egy kőnek támasztva azt kérdezte:

– Megtalálta-e a sírt, kisnaccsád?...

Teréz sóhajtott és szomorúan ingatta a fejét; akkor az ember fürgén s valahogy vizsgálón mérte végig:

– Férje volt-e, vagy talán édesapja?...

Teréz megmondta, hogy a bátyja.

– Nagy szerencsétlenség, bizony – mondta a lipovánszakállú. – Mi itt éppen azt beszélünk, hogy ha nem jár sikerrel... esetleg megkereshetné a papot odahaza a parókián, és előadhatná neki a dolgot... Úgy mondják a környékbeliek, hogy senki sem születik vagy halhat

meg anélkül, hogy a pap ne tudna róla... Még akkor is, ha más vallású, ha pogány vagy mondjuk éppen rab az illető...

Teréz hirtelen ismét reménykedni kezdett, és hűsz lejt adott az embereknek, hogy igyanak egy liter bort a megboldogult lelki üdvösségéért; a szakállas kissé megilletődve vette el a pénzt, keresztet vetett, és mély hangon mondta, a többiek pedig utánadünnyögték:

– Legyen neki könnyű a hant, Uram!...

Alkonyattájt megkereste a papot. Ott találta a parókia oszlopos tornácán, egyszerű, fekete, viseltes zakóban, amint épp búzaszemet szórt a galamboknak. Most meglepődve, rövidlátón hunyorított látogatója felé, és abahagyta az etetést. Mindjárt utána tágas, hűvös szobába vezette a vendégét, s helyet kínálta; a falon néhány ikon volt, egy hatalmas üveges szekrényben könyvek, kezszerek, miligyertyák kötegben, mécsesek, apró szentképek. Teréznek oly jólesett ez a csönd, ez az egyszerűség s a pap figyelme, hogy egész sorsát megvallotta neki, mintha gyónna. Közben a papné is előkerült, kis gömbölyke asszony, háziköntösben, posztópapucsban, és sajnálkozva, könnyezve hallgatta végig a távolból érkezett gyászruhás nő különös élettörténetét, s közben tejesmálét hozott neki cseréptányéron. Végül a pap fölállt, gyötörődve-gondolkozva simogatta kurtára nyírt szakállát, de még csak sejteni sem lehetett, hogy valóban tud-e valamit a rabkert halottairól. S mintha ezt a kételyt még fokozni akarná, kitérőkkel kezdte, bár szép szavakat mondott:

– Bizony, ha nem tudunk elszámolni a holtakkal, jobban gyöttrődünk és nagyobb bűn nyomja a lelkünket, mintha megfélekedtünk volna az ínségben vergődő lelkekről... Nemhiába őrzi a Biblia is József eltűnésének és atyai siratásának gyönyörű történetét... És íme, a Józsefek azóta is el-eltűnnek, de nem mindig kerülnek elő hatalmasan és fényel, dicsőségtől övezetten, hanem inkább lemerülnek ismeretlen sírokba, ismeretlen helyeken, és csak emléküket hagyják hátra, mint a mi megboldogult testvérünk is...

Sóhajtott, az üvegszekrényhez ment, kinyitotta, egy ideig babrált benne, aztán a hímzett terítő alól, amelyen

a kegszerek álltak, zsiros fedelű füzetet vett elő, végiglapozta többször is, hol előlről hátra, hol visszafelé; aztán egy helyen megállt, Terézre pillantott, és román befűzés-sel azt kérdezte:

– Jozsif Vekszerda, ugye?... Mert ha ő az, akkor itt van bejelölve az én kis parcellámon; 1958. június 11-én éjszaka földelték el; előtte hónapokig a rabkórház be-tege volt...

Teréz föluggrott, még halkán sikoltott is, mintha nem a sírhelyét lelte volna meg a bátyjának, hanem életben maradásáról kapott volna hírt, s félénk-boldogan, kivörösödve hajolt ő is a füzet fölé, hogy belepillantson, mint egy eleven sírba.

A pap továbbra is készséges volt iránta, s fölajánlta, hól a segítségére lesz: a rabtemetőnél találkoznak, mintha őt magát a hivatástudat, a gyászoló nőt pedig a kényszerűség vezette volna oda; körülsétálják a gyomtól fölvert halmokat, s végül amelyiknél ő megáll, s beszélni kezd a temetetlen holtokról, azt a helyet jegyezze meg Teréz, mert ott nyugszik a bátyja. S másnap a dél-előtti órákban mindketten meg is jelentek a temetőben, a pap kissé később jött, hól úgy tűnjék, mintha ott sodródtak volna egymás mellé, és körbeindultak a gyomerdőben a láthatatlan, de valahol mégis sejtethető ösvényen, amelyen talán nem is emberek, hanem csak kóbor kutyák jártak, s azok is inkább éjjelenként; különös jelenség volt a sötét reverendás pap meg a gyászruhás hölgy ebben a környezetben, ahól egymás mellett lépdeltak a hatalmas kaktuszokká tekintélyesült katángkórók között; az élők és holtak számontartója arról beszélt halkán Teréznek, hól eddig még mindig sikerült találnia egy-egy fegyőrt, aki pontosan beszámoljon neki az eltemetett rabokról, név, betegség és a halál oka szerint, s ennek köszönheti pontos kimutatását és megbízható egyéni helyvázlatát. Később megállt, és fennhangon, széles mozdulattal így folytatta:

– Mert bármily heves volt is hajdan egy-egy csata, bármennyire gyűlöltek is egymást a harcosok, a halottak közös eltemetése békére intette őket, ha mégoly rövid időre is... Hiába kínálta tengernyi kincsét is az achájok-

nak a veszendő Trója, mert azok folytatták az ostromot, de amikor az elesettek összeszedéséről volt szó, még a dühöngő Agamemnon is így szólt: Ám a halott-máglyák ellen már nincs kifogásom: mert csöppet sem irigylem a megholtak tetemétől, hogy hamar élvezhessék már a tüzet, ha elesetek... Pedig ottan ráismerni a holt daliákra nehéz volt; ámde lemosták róluk vízzel a már megaludt vért, s forró könnyeket ontva emelték mind szekerekre őket, ahogy a költő velünk tudósítja... És emlékezzünk csak arra, amikor Jézus felszólítja egyik tanítványát, hogy kövesse őt, és a tanítvány így felel: – Uram, engeddd, hogy előbb eltemessem atyámat!

Ez volna tehát a Jóska sírja?... Miután a pap elvált tőle, Teréz még sokáig csak állt, és nézte azt a kosárnyi gyomos agyagot, nézte a könnyein át: ez hát az ő sorának végső helye és anyaga, ez maradt neki utoljára tapintható valóságként az álmokból: az asszonypataki házból, az aranyalmafaból, a mesék kukurikujából?... Ez lett a tolvaj-zsandár játékból, ezért szólt alkonyatkor szigorúan Augustus úr sípja, és suhogott az ostor Viki és Jaki fölött, ha későn bukkant elő a tündérből?... Ó, inkább eltúrta volna, hogy mindennap félretaszítsák maguk közül a fiúk őt, vagy lehúzzák a bugyogóját, és a vizes kötéllel csapkodják a testét, csak sose legyen vége annak a játéknak, és sose kelljen felnőtté lenni...

Kinyújtotta a kezét, hogy megfogózzék az ő kellemes hangú gyámolítójában, akinek minden szava vigasz és gyógyítás volt neki, s aki annyi bölcsességgel és irgalommal mérte föl az ő szomorú helyzetét; de akkor ocsúdott rá, hogy immár egyedül van, s talán épp azért hagyta ott a pap, hogy még ő se zavarja gyászában, s talán még inkább azért, hogy ne keltsenek gyanút senkiben. Letörölte a könnyét, igyekezett ismét elszánt és határozott lenni; először is a sírásókat kellett fölkeresnie, hogy megállapodják velük a kihantolásban; de azok tudták, hogy egyhamar nem lesz újabb temetés, s bementek Bukarestbe alkalmi munkát keresni, s csak estére vetődtek haza, akkor is a kocsmából kellett kihívatnia a lipovánszakállút; a nagy darab, pálinkaszagú ember pityókos megilletődöttséggel ismerte fel a „gyászruhás nagyságát”, de mindjárt utána félénken és bizonytalanul

elhúzódott tőle, s mikor megtudta, miről is lenne szó, egyszerre kijózanodott, keresztet vetett, és csak ingatta a fejét:

– A holtakat nem szabad bolygatni, naccsága... Meg aztán a törvény is tiltja az efféjét... – suttogta körültekintve.

Teréz azonban tudta, mit kell mondania: elővette a táskájából és odalobogtatta Jóska megtalált keresztlevelét, mintha írásbeli fölhatalmazása volna a kihantoláshoz, az öreg kissé megingott, de még mindig elutasítón intgetett, sőt már mosolygott is hozzá, mint aki örül, hogy elkerült valami veszélyt, s nemsokára tovább ihatik a kocsmában, miközben erről a váratlan kísértésről beszél majd ivócimboráinak. Teréz kivett öt százejést a táskájából, legyezőszerűen szétnyitotta, közben egyfolytában beszélt, hogy csupán egy-két órai munkáról van szó, épp csak a sír föltárása az ő dolguk, a többit elintézi; a szakállas tekintete mohón rebbent a pénz felé, ismét zavar és kétség fogta el, tudta, hogy a gyászruhás hölgy több mint egyheti napszám árát kínálja neki e pillanatban, s most már inkább gyötrődve mosolygott:

– Beszélék az embereimmel, de nem hinném, hogy vállalják... Pedig szívesen segítenénk, ha módunkban állna...

Végül elfogadott száz lej előleget, és fogadkozott, hogy beszél a társaival, s másnap este kilenc óra körül ott lesznek; de a szerszámokat ő már előre elrejtí a bozótba. Teréz visszatért a szállodába, fáradt volt, de csak végigdőlt ruhástul az ágyon, s eszében sem volt aludni, annyi minden történt vele, amióta ideérkezett; annyi minden zaklatta, hogy nemcsak az agya, de még a szeme is izzott a feszültségtől. Lassan azonban mégis elnehezült a pillája, jólesett volna az álom, de még le se hunyta a szemét, amikor friss és kíméletlen hangok zengtek föl a szűk lépcsőfordulóban, mint a zuhogó üvegcserepek; megint megnyikordult a zárban a kulcs, s ő megint azt hitte, hogy valaki az ajtótól egyenesen a mellére lép; de a fiatal pár a jobb oldali szobába tört be, mindjárt telekacagta azt pajzán örömmel és bizakodással; a lány boldogan felkiáltott, mert egy titkon becsempészett

ajándék-kosárban pezsgőt talált két pohárral, s aztán megpillantotta a szegfűcsokrokat is a vázákban. – Mégis rendes pasasok az én elvtársaim! – mondta a fiú elfogódottan. – Nemcsak szobát béreltek nekem a nászhoz, de még fel is díszítették, ajándékot is hoztak, hadd érezzem lakástulajdonosnak magam, legalább három napig! – S néhány perc múlva már hemperegtek; a lány vicogott, harapdált, aztán fölajdult, majd aléltságba hanyatlott a hangja, miközben a fiú hörögve buzgólkodott, s a vállát neki-nekiütötte a vékony falnak. Teréz fölugrott, leszaladt az utcára, és fél éjszakán át sétált a csöndes, néptelén városban, ahol az utcaseprők és a házmesterek gumislaggal mosták le nemcsak a járdát, de néhol még az úttestet is. Késő éjszaka volt, mire visszatért a Grand Hotel Balcanba, és óvatosan föllépdelt a nyikorgó falépcsőkön. Odaátról már csak a szerelemben kielégült férfi öntelt horkolása hallatszott...

Este kilenckor a temetőben várt. Nézte a katángkórók kékesfekete erdejét, hallgatta a képzelmi és valóságos hangokat, neszeket, s egy-egy pillanatban átborzongott benne, hogy mennyire rettegne, bizonyára el sem tudná viselni az iszonyatot, ha átengedné magát a félelemnek, ha nem a célra figyelne elsősorban minden idegszálával, s ha ez a cél nem bátorítaná; de a szakállas tízre sem jött el, sőt rá egy órára sem... Teréz táskájában két liter pálinka volt meg egy hatalmas elemlámpa; már az italt is azért hozta, hogy igyekezzék elkábítani a sírásókat, ha munka közben megtorpannának, vagy vonakodnának folytatni a kihantolást; gyufát gyűjtött, megnézte piciny karóráját: negyedtizenkettő múlt három perccel! Eddig még reménykedett, mindenfélével áltatta magát: egyszer arra gondolt, hogy az ember rosszul értelmezte a megállapodást, másszor, hogy a társaira vár, akik lerészegedtek, vagy éppúgy elrémültek a vállalkozástól, mint ő eleinte. Most azonban kemény és hideg tárgyként ütötte meg a bizonyosság: ezek nem jönnek!, s inkább sérődötten s megbántottan indult el, mint kétségbeesetten, miközben fázni kezdett, s még a szája is keserű lett a felismeréstől, hogy bármily elszánt, s bármennyire sike-

rült is ezen az úton magasan önmaga bátortalan természetű fölé emelkednie, tehetetlen a mások akaratával, a külső körülményekkel szemben, azokat nem tudja előre kiszámítani... Ment vagy száz lépésnyit, s akkor a bozótból, mint egy Dickens-regényben a megbilincselte kripta-szőkevény, fújva és csörtetve tört elő egy hatalmas alak. Teréz megtorpant, a rémalak is megállt és azt mondta:

– Vigyázz, bárki vagy is, mert baltát szorongatok!...

– Én meg pisztolyt! – mondta Teréz, és már a kezében volt az elemlámpa, s a fénysugár kiterébélyesedő körében a szakállast pillantotta meg, aki a tenyerét maga elé kapva szégyenkezően hunyorgott, mert hiszen épp oda igyekezett őhozzá, a rabtemetőbe.

– Pfüj de restellem magam, kishaccsád! – mondta zihálva, és kiköpött. – Magácskához rohantam, nehogy megölje a félelem; mert íme, ebben a szuroksötétben még én is gyanakvó vagyok!... Ezeket a zsványokat nem tudtam összeszedni, mert leitták magukat!... Gondoltam, ha még itt találok, visszaadom a pénzt, és lekísérem...

– Várjon, ember! – mondta Teréz határozottan. – A szerszámokat elhozta-e?

– Én azokat el, még alkonyat körül – mondta a szakállas. – Részint azért is jöttem...

– Akkor kibontjuk ketten a sírt; én magam is ások!... Meglátja, nem vagyok olyan ügyetlen...

A lipovánszakállú göcögve kacagott a sötétben; mikor odaért a sírhoz, és Teréz megvilágította a gyomos kupacot, az öreg a fejét vakargatta, és így szólt:

– Nem olyan könnyű ez, kishaccsád; heteken át zuhogott az eső. Egy-egy lapát átázott agyagtól szakad le az ember karja... Ítéletnapig vájhatnék itt a földet!

Teréz elővette az egyik üveget a rozspálínkával, leszakította róla a könnyű vékony alumíniumdugót; a keze remegett, de ő maga nagyon is elszánt és határozott volt ismét. Előbb úgy tett, mintha saját félelmét, szomját, szorongását akarná csillapítani, és kortyintott az italból, de rögtön utána odakínálta az üveget az öregnek:

– Húzza meg, bácsikám, magának is jót tesz... Most már mindegy: kiássuk a sírt, amennyire lehet, a többi az én dolgom. Még pirkadat előtt itthagyhathat engem, de

most fogjunk munkához. Ha a társai beültek a kocsmába, legalább nem kell osztoznia velük!...

Az ember szuszogva, mohón nyelte a pálinkát, krákokott egy sort, megtörölte a száját, s ismét ivott. Mikor visszaadta az üveget, hogy elinduljon a szerszámok után, csak fele volt meg az itálnak, vagy talán már annyi sem; de ez végül is használt.

Ledobta a kabátját, úgy ásott. Lassan mindkettőjük szeme hozzá szokott a sötétnek, amelyen átütött a megkezdett gödör ugyancsak sötét téglalapja; az öreg dühödten hajolt a göbös, erős ásónyélre, egész testsúlyával lenyomta a vasat; Teréz olykor megvillantotta az elem-lámpát, hogy tájékozódni lehessen a bemérésben.

De a férfi, amilyen nagy darab volt, éppoly elnyűtt és tohonya. Nem kubikusnak született, csak az alkalom csábította erre a nehéz és lenézett munkára, s amilyen hamar megkereste társai mellett azt az ötven-hatvan lejt, éppoly hamar el is pallta a kocsmában; táplálkozni azonban hitványán táplálkozott. Hiába akart hát jószándékában s a pénztől csábítva most igyekvő lenni, mert egy idő után kifulladt. Rátámaszkodott az ásónyélre, aztán cigarettát vett elő, és a gyufa lobbanó fényénél egy pillanatra látszott elgyötört, csüggedt és veritékező, szakállas arca. Szippantott néhányat zihálva, majd azt mondta:

– Előre láttam én, hogy ítéletnapig sem hatolunk le a csontokig, kishaccsád!... Hiába is erőlködünk!...

S mintha ezzel a megállapítással részint már föl is szabadította volna magát a további kínlódás alól, kissé megkönnyebbülve mocorgott, egyik lábáról a másikra állt. Terézt oly düh fogta el, hogy meg tudta volna ütni.

– Ne beszéljen hiábavalóságról épp itt, ahol már csak a halál hiábavaló! – szólt halkán. – Inkább ragadja meg újra az ásót, és dolgozzék, ember!... Gyürkőzzék neki!...

És megint odakínálta a pálinkát, aztán pedig a gödör fölé hajolt segíteni, megragadni a nyirkosán összetapadt göröngyöket, kaparni a földet, ha kell, a tíz körmével is. Látta, hogy a lapát nyele ott meredezik előtte, mindjárt meg is ragadta, s habár sután fogta, buzgón hányni kezdte a megbolygatott földet; az öreg ivott a maradék pálinká-

ból, a szerszámmal odacipelt deszkákat a megbontott sír szájához illesztette, aztán kényszeredetten, szótlanul ismét nekifogott a kihantolásnak; csak később jegyezte meg:

– Parasztasszonyban sem láttam ilyet, nemhogy városi fehérmépben, kisanacsád... Maga még egy férfin is túltesz!...

Teréz egészen izgatott lett a fölfedezéstől, hogy nem kell tétlenül néznie a szakállas kinlódását, hallgatnia bántó szuszogását, amely időnként már-már őbenne is kételyt ébresztett a vállalkozás sikere iránt, s mikor látta, hogy a sírásó kifulladásra megáll, mindjárt odalépett a helyébe, és lapátolni kezdte a kiásott földet.

Most már sokáig némán mozogtak ebben az elkeseredett munkában; már csupán az volt a fontos, hogy szuszogásnyi pihenők után újra folytassák, hogy ne bátoritanodjanak el, s mikor egyébben nem tudott segíteni, mert az öreg már ágyéig állt a gödörben, Teréz a kupacra fölhányt agyagrögöket igyekezett hátrébb tolni a lapáttal, nehogy visszahulljanak a sírba; vagy a szerszámokat nyújtotta el s vette vissza, mert olykor gyökérindában akadt el az ásó, s csákányolni kellett a talajt.

Ilyenkor a tompa hang mélyről visszhangzott, korhadás meg ázott föld szaga csapta meg Terézt, s először érezte át azt a borzongást, amelyet a vállalkozás rejtélyessége ébresztett benne. Jó két órányit dolgoztak így, titkon egymást vádolva a véletlen és kényszerű szövettségért, amikor a temető alsó végéből, amelynek aljában út kanyargott, erősödő kornyikálást, szekérsörgést hallottak. Teréz fölegyenesedett és figyelni kezdett; aztán halkán, de izgatottan kérdezte, mint aki ismét reménykedik:

– Nem valami fuvarosok ezek?!... Kerüljön eléjük, és mondja meg, hogy bármennyit fizetek, és italt is kapnak, ha segítenek egy órácskát!...

Az ember abbahagyta a munkát és hallgatott, de a hátát ellenségesen fölpúposította:

– Ne gyűjtsünk még több bajt a fejünkre, kisanacsád! – nyögte végül fenyegetésbe kunkorodó rimánkodással. – Minek verjük dobra ezt az istenkísértő cselekedetet?...

Teréz azonban elszánt volt; érezte, hogy ismét az ösztön parancsát teljesíti, s ez erőt és magabiztosságot adott neki; olyan erőt, amelynek másra is hatnia kell:

– Induljon azonnal elénk! – mondta. – Ennél nagyobb baj, mint hogy reánk hajnalodik ezzel a megpiszkált serral, már nem érhet bennünket!... Induljon hát, ember!...

A lipovánszakállú ekkor kikászálódott a gödörből, s imbolygón meglódult lefelé az úton. Nem sokkal utána Teréz erős, de bizonytalanságukban mégis idegesítő hangokat hallott a temetőkert alsó feléből; Öntudatlanul fölemelt egy göröngyöt, és a lába elé morzsolta várakozás közben. Az ember harmadmagával tért vissza; nem fuvarosokat hozott, hanem két vásáros parasztot, aki inkább csak kapatos volt, mint részeg; a vékony cigányképű félénken keresztet vetett a megbontott sír közelében, és mindjárt közölte, hogy ő semmi pénzért sem tesz hullát a szekerebe, mire a másik, a kis zömök is hátrébb húzódott, de amikor megtudták, hogy az alkuban ilyesmiről szó sincs, s átvették a liter pálinkát, és Teréz biztatni kezdte őket, hogy fejenként százötven lejt kapnak egy-két órai munkáért, nekivették. Most már folyamatosan égette a nagy elemlámpát, és az emberek egymást föl-váltva megfeszültén dolgoztak, mert ők maguk is mielőbb szabadulni akartak innen. Végül, háromnegyed háromkor a lipovánszakállú tompa hangon felszólt a gödörből:

– Elértem a csontokhoz, kinnacsád... De itt, ahogy látom, nem csak egy halott nyugszik...

Teréz a verem fölé hajolt, s nézte a sárgásbarna, fényel kitelt titokzatosságot. A közléstől furcsa döbbenetet érzett: erre nem számított, s a pap is elmulasztotta közölni vele, hogy kikkel s milyen időrendben temették egy helyre Vecserda Józsefet, hiszen aligha tudott az ő vakmerő tetteről. Egy ideig szólni sem bírt a meglepődéstől, utána azonban mindjárt arra kérte a sírásót, az összes maradványokat épségben emelje ki a gödör szélére, hogy össze tudja illeszteni belőlük a maga halottját. S aztán már ott is fehérlett előtte széthullva és kiterítve mindaz, ami három emberből még megmaradhatott, és Teréz a felismerés biztos ösztönével vajúgatta ki e néma ábrák közül Jóska koponyacsontját, karját, láb-

szárát, s pillanatnyi kétely sem gyötörte, hogy valamit is összetévesztett. Később ezt ő maga sem tudta magának megmagyarázni, hiszen a koponyát még fölismerhette a bal oldali szemfog aranykoronájáról, de mi volt az a sugallat benne, amelynek biztatására oly hamar s oly pontosan megtalálta az összefüggést a csontok között, mintha ismerős mozdulatok szervezték volna ismét eleven életté azt, ami immár végérvényesen szétesettnek látszott?...

A többi csontot kegyelettel visszahantoltatta, és a három férfi már végzett is a munkával, mire ő e súlyos és drága ereklyéket darabonként a zsákba rakta, aztán kárpitostüvel és erős cipészfonallal összevarrta a zsák száját. A lipovánszakállú segített cipelni a különös terhet a tetető aljáig, de onnan egy lépéssel sem volt hajlandó továbbvinni. Teréznek meg kellett várnia a hajnalt, akkor alkalmi teherkocsit fognia, hogy legalább egyelőre ne utazzék zárt térben a nyirkos csontokkal; a teherkocsi Bukarest külvárosába tette le, a Filantrópia környékén, onnan egy jó darabon a vállára emelve cipelte a zsákot a villamosig; de nem ment a kocsi belsejébe, hanem megállt hátul a peronon; ahogy közeledtek a belváros felé, mind zsúfoltabb lett a járat, az egyik megállónál részeg férfi tört magának utat, és egyfolytában kiáltozott: – Félre innen, csürhe, mert én a Belügytől vagyok, úgy tudjátok meg! – S amikor valaki hátulról megragadta, és dühösen belemeredt a képébe, hogy miféle belügyről beszél, a részeg vigyorogva mondta: – Ha nem tudátok, én vagyok a hullamosó a bélügnél! – Miután leszállt a villamosról, megint a vállára vette a zsákot, görnyedten ment a maga keresztjével, hogy elhozza kicsiny bőröndjét a szállodából, s utána újra csak vilamossal az állomásra menjen...

A zsákot föltette a csomagtartóra, és letakarta a felöltőjével, hogy aztán hétszáz kilométeren át hetvenezer-szer is ijedten meg-megrebbenjen, valahányszor új utas lép be a fülkébe, a jegyet ellenőrzik, feketézók rejtett áruai után kutatnak, csomagokat rendeznek át a feje fölött, s értetlenül elakadt mozdulattal szemlélni kezdik a laposnak tűnő s itt-ott mégis kidudorodó durva zsákot. Hogyan is tudta volna később bárkinek is elmondani azt a sok ijedelmet, amely hazáig szüntelenül átdöfte őt a

félelem vérző sebeket nyitó ütéseivel? Miután késő éjszaka hazavergődött, a zsákot, úgy ahogy volt, a nappalszoba hosszú asztalára fektette, mint egy ravatalra, gertyákat gyújtott körülötte, aztán holtfáradtan leült mellé.

Kész, bevégeztetett, levettem a keresztről! – gondolta. Elloptam őt a sziklasírból, hogy legendává tegyem, ha már valóságos életében nem tudott kiteljesedni... És talán ennyi volt az én egész életem és szenvedésem jutalma, hogy ezt megcselekedhettem... És nem is panaszkodom, azt mondván, hogy ez kevés... Mert vajon hiába élt az, aki csak egyetlen magasztos cselekedetet is végbevitt; aki csak egyetlen előítéletet is elosztatott, amely szerint hiábavaló küzdeni és hinni az ember eljövendő megváltásában?...

Lehajtotta a fejét a csontokat rejtő zsák mellé, és lassan beleszenderedett az emlékezés fájdalmába s az utazás fáradtságába...